

MUHAMMED EMİN EZ-ZİLEVÎ, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ŞİİRLERİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öğr. Gör. Dr. Ramazan BEZCİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu

ramazanbezci@outlook.com

ORCID: 0000 0002 6121 6599

Gönderim Tarihi: 16.12.2019 Kabul Tarihi: 22.12.2019

Alıntı: BEZCİ, R. (2019). Muhammed Emin Ez-Zilevî, Edebî Kişiliği Ve Şiirleri. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22

ÖZ: Bu makalede 18. ve 19. yüzyılda yani Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde Medine'de doğmuş ve yaşamış Türk şair Muhammed Emin ez-Zilevî'nin hayatı, ailesi, eserleri ve edebî kişiliği ele alınmıştır. Osmanlı Dönemi Arap şiirine katkı sağlamış şairlerden biri olan ez-Zilevî, 1188/1774 yılında Medine'de doğmuş ve 1240/1825 yılında yine burada vefat etmiştir. ez-Zilevî, devlet memurluğu sebebiyle buraya göç etmiş bir Türk aileye mensup olmasına rağmen Arapça şiirler kaleme almıştır. Onun bu şiirlerini Muhammed el-İd el-Haṭrâvî bir araya getirerek tahkik etmiştir. ez-Zilevî'nin nazmettiği şiirleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek amacıyla, makalenin boyutu çerçevesinde devrin sosyal ve siyasal olaylarına da kısaca değinilmiştir. Aynı çerçevede şairin şiirlerini daha iyi analiz edebilmek için Osmanlı döneminde Arap edebiyatının durumu hakkında da değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu değerlendirme sürecinde onun edebî kişiliği ve şiirleri muhteva açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Emin ez-Zilevî, Şiir, Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı, Medine, İhvâniyyât

Muhammed Emin ez-Zilevî, his Literary Personality and his Poems

ABSTRACT: This article discusses the life, family, works and literary personality of the Turkish poet Muhammed Emin ez-Zilevî who was born and lived in Medina in the 18th and 19th centuries, during the collapse of the Ottoman Empire. ez-Zilevî, one of the poets who contributed to the Ottoman period Arabic poetry, was born in Medina in 1188/1774 and died there in 1240/1825. Although ez-Zilevî was a member of a Turkish family who emigrated there because of a civil service, he wrote Arabic poems. Muhammad al-İd al-Haṭrâvî collected and examined his poems. In order to correctly evaluate the poems that ez-Zilevî had written, the social and political events of the period were briefly mentioned within the scope of the article. In the same framework, in order to better analyze the poet's poems, evaluations were made about the situation of Arab literature in the Ottoman period. In this evaluation process, his literary personality and poems were evaluated in terms of content.

Keywords: Muhammed Emin ez-Zilevî, Poetry, Arabic Poetry in the Ottoman Period, Rhetoric, Madinah, Ikhwaneyat

Muhammed Emin ez-Zilevî, 17. yüzyılda Anadolu'dan Medine'ye göç etmiş Türk asıllı memur bir aileye mensuptur. Türk olmasına rağmen Arapça şiirler kaleme almış kendi zamanının önde gelen şairlerinden biridir. ez-Zilevî, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde Arap ülkelerinde patlak veren sosyal ve siyasal olayların sıkıntılarını bizzat kendisi yaşamış ve bu yaşanmışlıklarına şiirlerinde geniş yer vermiştir. ez-Zilevî'nin hayatını ve ailesini araştırma aşamasında başvuru kaynaklarında ne yazık ki kendisiyle ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Terâcim kitaplarındaki birkaç satırı geçmeyen ve birbirinden alıntı yapıldığı intibai veren bilgilerin, onun hayatını aydınlatma noktasında katkı sağlamadığını söylemek yanlış bir yargı olmayacaktır. Medine Şehri'nde başlayıp bir süre Mısır'da devam eden ve tekrar geri döndüğü Medine'de sona eren yaşam serüveninde karşılaştığı sıkıntılara da yer verdiği divanı, çalışmada ez-Zilevî'nin hayatına ışık tutan en önemli kaynak olmuştur. Arap Yarımadası'ndaki karışıklıklar sebebiyle Mısır'a göç etmesi, ailesinden ve dostlarından ayrı kalması, çağdaşları, hocaları ve bir süre sonra tekrar Medine'ye dönme çabaları hakkında terâcim kaynakları değil, onun divanı ve diğer iki eseri makaleye referans olmuştur. Ayrıca ez-Zilevî'nin yaşantısı, ailesi, dönemin sosyal ve siyasal durumu hakkındaki araştırma sürecinde yararlanılan kaynaklardan bir diğeri de onun şiirlerini iki kapak arasında toplayan Muhammed el-İd el-Haṭrâvî'nin tahkikidir. Onun, ez-Zilevî'nin divanındaki şiirlerinden ve diğer iki eserinden çıkarımlar yaparak şairin hayatı, seyahatleri, ders aldığı hocaları ve çağdaşları ile ilgili terâcim kitaplarında bulunmayan bilgiler aktardığı dikkatlerden kaçmaz.

el-Haṭrâvî'nin yaptığı bu çalışma, her ne kadar makalenin bütün aşamalarında birinci dereceden kaynaklık teşkil etmiş olsa da ez-Zilevî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal durumu hakkında bilgiler verdiği kısımlarda, muhakkikin değerlendirmelerine ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiştir. Zira el-Haṭrâvî'nin, bu akademik çalışmasının zikredilen kısımlarında, amacından uzaklaşarak bütünüyle Suud Ailesinin, Osmanlı Devleti'ne isyan ettiği sürece odaklandığı, bu dönemde cereyan eden olaylara da objektiflikten ve akademik duruştan uzak yaklaşımı (ez-Zilevî, 1985, ss. 11-23) dikkatlerden kaçmaz.

Edebî ve akademik bir çalışma özelliği taşıyan bu tahkik, anılan kısımlarda taraflı ve önyargılı tutumuyla Osmanlı ve Türk karşıtlığı dayatmak için kaleme alınmış bir gazete makalesi intibâi vermektedir. Hâlbuki el-Haṭrâvî'nin bu tahkikinin, hem edebî bir şahsiyeti ve divanını ilmî literatüre kazandırma boyutuyla hem de Osmanlı devri Arap şiirine ışık tutma niteliğiyle, ifade ettiği edebî ve ilmî değer yadsınamaz.

ez-Zilevî'nin divanındaki şiirleri doğru bir şekilde analiz edebilmek için dönemin edebî hayatına makalenin boyutu çerçevesinde değinmek faydalı olacaktır.

Arap edebiyatının geçirdiği süreçler incelendiğinde, bu dönemlerden her birinin kendine özgü nitelikler ve edebî formlar barındırdığı dikkatlerden kaçmaz. Câhiliye Devrinden itibaren Sadru'l-İslâm Dönemi, Emevî Dönemi, Abbasî Dönemi ve Osmanlı Dönemi, Modern Dönem Arap şiirinin doğuş ve olgunlaşma evrelerinin zamansal boyutunu temsil eder. Her ne kadar Câhiliye Dönemi şiiri, diğerlerine öncelense ve sonraki edebî çalışmaların temeli olarak kabul edilme yaklaşımı neredeyse bütün edebiyat eleştirmenlerince kabul görse de; anılan edebî süreçlerin her birinin kendi zamanının sosyal ve siyasal olaylarıyla bezenen, kendisine mahsus bir anlamsal ve şekilsel formu barındırdığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı Dönemi Arap edebiyatının hem muhteva hem de şekil açısından önceki dönemlerin bir devamı niteliği taşıdığı ve temel karakteristiğini muhafaza ettiği gözlemlenir. Bu niteliğiyle dönemin şiiri, hem kendinden önceki edebî kazanımlarını devam ettirmiş, hem de Osmanlı-Arap kültür ve edebiyatının sentezinin dönemin bölge halkı üzerindeki yansımalarını sonraki nesillere taşıma vazifesini icra etmiştir.

Arap edebiyatı araştırmacılarının ekseriyeti ve Oryantalistler, Osmanlı devrinde Arap şiirinin daha önce görülmemiş boyutta bir duraklama süreci geçirdiğini iddia ederek sert tenkitlerde bulunmuşlardır. Zikredilen görüşün temsilcileri Osmanlı devrinin, Arap Toplumlari perspektifinden her açıdan dört yüzyıllık bir geri kalmışlığın temsilcisi olduğunu ve bu dönemde Arapların hem edebî hem düşünsel hem de bilimsel ilerlemelerden mahrum bırakıldığını iddia etmişlerdir (el-Bustânî, yıl yok, ss. 210-211; ez-Zeyyât, yıl yok, s. 402; Selîm, 1957, ss. 91-92; 'Abbûd, 2014, ss. 277-278; Zeydân, yıl yok, s. 291; Dayf, 1984, s. 41; Tasa, 2007, s. 42).

Osmanlı Devri Arap Edebiyatı ile ilgili benzeri olumsuz yargılar, genelde tarihsel deneyim ve bilgi derinliğinden yoksun Arap Edebiyatı araştırmacıları tarafından öne sürülmüştür (eş-Şinnâvî, 1980, ss. 15-27). Osmanlı Devrinde bölgedeki talebelerin ve hocaların gelir kaynaklarının kurutularak sayılarının azaltıldığı, eğitim merkezlerinin kapatıldığı, kütüphanelerdeki kitapların İstanbul'a götürülmek suretiyle yağmalandığı, eğitimin Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nin dört duvarı arasına hapsedildiği (Selîm, 1957, ss. 91-92) şeklindeki iddiaların, tarihsel veriler ve dokümanlarla kanıtlanma gerekliliği, iddia sahiplerinin üzerinde tarihî bir sorumluluktur.

Sosyokültürel yapı ve tarihsel süreçler göz ardı edilmek suretiyle yapılan bu tenkitlere karşın, Seyyid Kutup (ö. 1966) gibi bu dönemi kendi tarihsel sürecini göz önünde bulundurarak değerlendiren İslâm düşünürlerinin de bulunması memnuniyet ve umut vericidir. O, Avrupa'ya İslâm dininin nüfuz etmesinin önündeki en önemli engel konumunda olan Bizans Devleti'nin Osmanlıların eliyle yıkılmasıyla, İslâm Dininin Avrupa içlerine kadar girmesinin mümkün olduğunu söylemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, zamanın en kuvvetli İslâm Devleti olduğu ve bütün dünya Müslümanlarının koruyuculuğunu üstlendiği de onun dillendirdiği bir diğer tarihsel gerçekliktir. O, Osmanlı Devleti'nin varlığıyla bütün dünya Müslümanlarına güven verdiğini ve bu dönemde Hristiyanların, başta Kudüs Şehri olmak üzere, hiçbir İslâm toprağına haçlı saldırısı düzenlemeye kalkışmadığını ilave eder. Seyyid Kutup'un Osmanlı Devleti'nin Avrupalılara karşı yaptığı bu mücadeleleri, Tâbi'nin İslâm Dinini diğer ülkelere yaymak amacıyla ortaya koyduğu mücadeleye benzetmesi de takdire şayan bir diğer olgudur (Hâlid, 2007, s. 16).

Ömer Ferrûh'un (ö. 1987), bu çerçevede Me'âlimu'l-Edebi'l-'Arabî adlı eserindeki değerlendirmelerinin de daha insafli ve gerçekçi olduğu kanaatindeyiz. Zira O, İngiliz edebiyat tarihinde William Shakespeare'in (ö. 1616) ölümünden sonra, onun kalitesinde bir edebî kişiliğin yetişmemesinin, ondan sonraki dönemleri tamamen çöküş devri olarak nitelemeyi gerektirmeyeceğini söyleyerek meseleye farklı bir bakış açısı getirmiştir (Yazıcı, 2001, s. 55).

Bu dönemde Osmanlı Devlet erkânı başta olmak üzere her katmandan insanlar, Arap dilini öğrenerek Arapça pek çok eser kaleme almışlardır. Bu kişilerden bazılarının isimlerini zikretmenin faydalı olacağı aşikârdır. Ebu's-Suûd Efendi (ö. 981/1574), Taşköprüzâde (ö.968/1561), İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534), Hocazâde (ö. 892/1488), Hacı Halîfe (Kâtip Çelebi), Molla Câmî (ö. 1492), (ö. 1656), Molla Hüsrev (ö. 884/1480), Birgivi (ö. 981/1574) (ez-Zeyyât, yıl yok, s. 402).

Değindiği üzere ez-Zilevî'nin şiirlerini bir araya getirerek tahkik eden Haṭrâvî de Osmanlı Devrini edebiyatta dâhil, her yönden bir çöküş süreci şeklinde yaftalayarak sürekli bu söylemini yinelemiştir. Mu-hakkikin, aynı bölümün satır aralarında bölgenin özellikle de Hicaz yöresinin bu dönemde birçok şair yetiştirdiği, yörenin diğer bütün ilim alanlarında da verimli bir süreç geçirdiği şeklindeki itirafı da dikkatlerden kaçmaz. Haṭrâvî bu kabullenmelerinden sonra bile, devrin yetiştirdiği edîp, şair ve âlimleri doğru ve gerçek İslâmî akîdeden uzaklaşıp sapmakla itham etmekten geri kalmamıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 27).

Son tahlilde bu zaman dilimi, Arap edebiyatının özellikle de Arap şiirinin, duraklama dönemi şeklinde yaftalansa da bu yargının tarihsel araştırma noksanlığından kaynaklanabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Son dönemlerde yapılan objektif ve bilimsel çerçevedeki akademik çalışmalar, Osmanlı dönemi Arap şiirinin anılan ithamların aksine kendini geliştirerek yenilediği gerçeğini ortaya koymaktadır.

1. Şairin Yaşadığı Dönemde Medine

Tarihsel vâkıalar gibi, kişileri de yaşadıkları çağ ve toplumdan soyutlayarak incelemenin, eksik veya yanlış değerlendirmelere sebep olacağı kaçınılmazdır. Özellikle bu kişi, toplumun nabzını tutan ve dönemin kültürel faaliyetlerini sonraki nesillere aktaran bir şair konumunda yer alıyorsa, onu yaşadığı coğrafya ve toplumla birlikte değerlendirmenin önemi daha da artmaktadır (Fidan, 2014, s. 6). Bu nedenle Muhammed Emin ez-Zilevî'nin hayatını ve divanını daha sağlıklı bir bakış açısıyla değerlendirme yapabilmek için, onun yaşadığı şehir olan Medine'nin genel durumuna göz atmak faydalı olacaktır.

Medine, dünyanın en büyük yarımadası olan Arap Yarımadası'nın batısında, Kızıl Denize yaklaşık 130 km. uzaklıkta, Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 619 metredir (Ebû Zeyd, 1999, s. 17; Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s. 305).

Medine Şehri'nin isimlerine gelince, Semhûdî Vefâ'ul-Vefâ bi Eḥbâr-i Muṣṭafâ adlı eserinde, şöyle der. "Ben bu kadar çok ismi olan başka bir şehir bilmiyorum. Medine'nin isminin bu kadar çok olması, onun şerefine yüceliğine işaret etmektedir." O, Medine'nin isimlerini 94 olarak rivayet ettikten sonra, eserinde tek tek bu isimlere yer verir (es-Semhûdî, 2001, s. 61; el-Berr, 2000, s. 7). el-Ḥamevî ise Medine'nin 29 ismi olduğunu belirterek bunları nakleder (el-Ḥamevî, tarih yok, s. 83).

Tarihsel süreçte, Medine'de nüfusunun çoğunluğunu elinde bulunduran Evs ve Hazrec kabileleri, sonraki zaman dilimlerinde İslâm'ı yaymak için Medine'yi terk ederek başka bölgelere dağılmışlardır. Bu göçlerden sonra Medine'deki nüfus ve nüfuz üstünlüğü, Ebu Tâlib'in soyundan gelen Hz. Hüseyin, Hz. Hasan ve Hz. Cafer b. Ebî Tâlib'in torunlarına geçmiştir. Bu üç grup Medine'nin yönetimi noktasında uzlaşamayınca aralarında hâkimiyet mücadeleleri patlak vermiş, Medine'de tutunamayan Hasenîler, Medine'yi terk ederek Mekke'ye gitmişler ve oranın yönetimini ellerine almışlardır. Bu hâkimiyet mücadeleleri sonunda Hz. Cafer'in torunları da Medine'yi terk ederek, Mekke ve Medine arasındaki Zebîd diyarına yerleşmişlerdir. Böylece Hüseyinîler Medine'nin yönetiminde tek söz sahibi olarak kalmışlardır (İbn Haldûn, 1981, s. 139).

Medine'nin yönetimini ellerinde bulunduran Hüseyinîler, 10. yüzyıldan itibaren bazen Fâtimîler, bazen de Abbâsîler adına hutbe okutmuşlardır (Küçükaşçı, 2007, s. 162). Mekke emirliğini yürüten Hz. Hasan'ın soyundan gelen Katâde ailesi, daha sonraki süreçte bütün Hicaz'ın idaresini eline almıştır. Her ne kadar Medine'de Hz. Hüseyin'in soyundan gelen bir eşraf bulunsa da çoğu meselede Mekke emirine tabi idi. Başka bir ifade ile Mekke emiri, Mısır'a hâkim olan devlet adına bütün Hicaz'ı yönetiyordu (Şâkir, 2000, s. 240).

Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle beraber, Mekke ve Medine de Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu dönemde Mekke'de Hasenîlerden bir "Mekke emîri", Medine'de ise Hüseyinîlerden bir "Şeyhu'l-Harem" bulunmaktaydı. Osmanlı, bu sistemi bozmadan Mekke Emîri ve Şeyhu'l-haremin yanına merkezden birer vali tayin etmekle yetinmiştir (Sâmi, 1898, s. 1931).

Medine şehrinin en yüksek yöneticisi konumundaki Şeyhu'l-haremin görev süresi en fazla dört yıl olmakla birlikte, genelde bu süreyi doldurmadan azledilirlerdi. Bu makama seçilen kimseye, Cidde valisi tarafından hil'at giydirilmekteydi. Şeyhu'l-hareme Cidde Valisi tarafından hil'at giydirilmesi, bürokratik hiyerarşide Şeyhu'l-haremlüğün, Cidde Valiliğinden daha aşağı bir statü olduğunu gösterir (Osmanoğlu, 2004, s. 88).

Muhammed Emin ez-Zilevî'nin yaşadığı 18. ve 19. yüzyılda Mısır ve Hicaz, daha önce görmediği boyutta buhranlı bir süreçten geçiyordu. Bu dönem şairin hayatını altüst etmiş o, bu süreçte Medine'den ayrılarak Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde sadece onun hayatını değil bütün bölgeyi etkileyen birbiri ile ilintili önemli üç olay tarih kaynaklarında geniş yer bulur. Bunlardan ilki Fransa'nın Mısır'ı işgali, ikincisi Hicaz'da patlak veren Vahhâbî ayaklanması ve son olarak da Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya başkaldırısıdır.

Osmanlı Devleti'ndeki gerilemeyi fırsat bilen Fransa Hükümeti, 1212/1798 yılında doğu orduları komutanı General Napolyon Bonapart'ı Mısır'a saldırmakla görevlendirmiştir (ez-Zeydî, 2009, s. 173). Osmanlı ordusuna kıyasla daha modern ve daha düzenli olan Fransa ordusu kısa sürede Mısır'a hâkim oldu. Sömürgeleşme sürecinde Fransa ve İngiltere açısından büyük önem taşıyan Mısır'ın işgali üç yıl sürmüştür. Fransa orduları komutanı Napolyon'un şu sözü, Mısır'ın konumunun Avrupa Devletleri açısından önemini çok iyi özetler. "Mısır'a hâkim olan Avrupa ülkesi, Hindistan'a da hâkim olur" (Altundağ, 1988, s. 21).

Şairin yaşadığı yüzyılın bir diğer önemli siyasi olayı, bölgede patlak veren Vahhâbîlik akımıdır. Necid şehrinin Uyeyne beldesinde doğan Muhammed b. Abdülvahhâb (ö. 1206/1792), kadı olan babasından bütün İslâmî ilimleri okudu. O, İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) fikirlerinden etkilenmiş, sonra da bu fikirleri yayma mücadelesine girişmiştir. Her ne kadar babası, bu fikirlerin propagandasını yapmasına engel olsa da onun ölümünden sonra selefî ilkeler ortaya koyarak insanları çevresinde toplamaya çalışmıştır (Şâkir, 2000, s. 256).

Muhammed b. Abdülvahhâb, doğup büyüdüğü Uyeyne şehrinde karşılaştığı tepkiler üzerine Dir'i'ye gelerek buraya yerleşti. Onun fikirlerinden etkilenen şehrin yöneticisi Muhammed b. Suud, (ö. 1179/1765) başarılı olduktan sonra kendisini terk etmemesi ve hasat zamanı bölgeden toplayacağı haraca karışması şartıyla onunla ittifak yaptı. Hatta Muhammed b. Suud, Muhammed b. Abdülvahhâb'ın kızıyla evlenerek ortaklıklarını daha da pekiştirmiştir (eş-Şâhid, 2005, ss. 570-571).

İki yıl süren çetin savaşlar sonunda Vahhâbîlerin merkezi Dir'i'yi zapteden Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, (ö. 1264/1848) Abdullah b. Suud'u (ö. 1233/1818) esir alarak Mısır'a götürmüştür. Suud-Vahhâbî isyanının bastırılmasında gösterdiği başarılarından dolayı İbrahim Paşa'ya mükâfaat olarak paşalık ve Cidde Valiliği verilmiştir (Harrâz, 1970, ss. 106-107).

Osmanlı Devleti, Suud ailesinden Hicaz'ı geri alınca bölgedeki merkezî yönetimi güçlendirmek için Mekke ve Medine'ye doğrudan İstanbul'daki paşaları göndermeye başladı. İstanbul'dan gönderilen bu paşalar bazen hem Şeyhu'l-harem hem de vali olarak görev yapmışlardır (el-Berâde'î, 1972, s. 129).

Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Mısır'dan çıkarılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'a vali olarak atadığı Hüseyin, Tahir, Ali ve Hurşit Paşaları çeşitli entrikalarla defetmeyi başardı. Hicazda patlak veren Vahhâbî ayaklanmasıyla mücadele etmesi ve mukaddes bölgeleri onların elinden kurtarması şartıyla Osmanlı Devleti tarafından, istemeyerek de olsa Mısır'a vali olarak atanmıştır (Altundağ, 1988, s. 21).

Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran, umumî bir Avrupa savaşı başlatabilecek tehlikeli bir boyuta ulaşan Mısır meselesi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831 yılında Suriye'ye saldırmasıyla patlak vermiştir (Altundağ, 1988, s. 41).

Osmanlı Devleti'nin yıkılarak Rusya'nın güneye inmesini istemeyen Avrupa ülkeleri, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne isyanı sürecince Osmanlı'nın yanında yer almışlardır. Mehmet Ali Paşa'nın bu denli güçlenerek topraklarını genişletmesinden rahatsız olan Rusya da aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. İbrahim Paşa'nın ordusuyla Kütahya'ya yaklaştığı sırada, Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın Mehmet Ali Paşa'ya baskıları sonuç verir ve 1833 yılında Kütahya Antlaşması imzalanır. Ne var ki bu anlaşma ne Osmanlı Devleti'ni ne de Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmiştir (ez-Zeydî, 2009, s. 196).

2. Hayatı

2.1. Kimliği ve Ailesi

Şairin tam ismi, Muhammed Emin b. Hüseyin b. Ebî Bekir b. Haçar ez-Zilevî'dir. ez-Zilevî'nin doğum tarihi ile ilgili Terâcimu âyânî' Medîneti'l-Munevvera dışındaki biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Anılan bu kitabın ise şairin doğum tarihini, doğduğu yıl, ay ve gece şeklinde ayrıntılı

olarak aktardığı görülür. Bu eserde verilen bilgilere göre şair, hicrî 1188 senesinin, Cemâziye'l-evvel ayınının 23'üncü gününün salı gecesi dünyaya gelmiştir (Yazarı meçhul, 1984, s. 122).

ez-Zilevî'nin babasının ismi, ondan bahseden terâcim kitaplarının çoğunda "Habîb", diğer bazılarında da "Hüseyin" şeklinde rivayet edilmiştir. Hediyyetü'l-'ârifin müellifi İsmail Paşa, onun babasının adını "Abdullah" olarak zikreder ki onun dışında herhangi bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmamıştır (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Kehhâle ve Corcî Zeydân başta olmak üzere birçok edebi tarihçi, onun babasının adını "Habîb" şeklinde aktarmışlardır (ez-Ziriklî, 2002, s. 42; Kehhâle, 1986, s. 437; Zeydân, tarih yok, s. 333). Muhakkik el-Haṭrâvî, ez-Zilevî'nin babasının adının "Habîb" olmadığını, "Hüseyin" olduğunu söyler ve bu bilgiyi de şairin kendi ifadelerine dayandırdığını zikreder. Ayrıca Muhakkik, şairin babasının ismi konusundaki hatada ez-Ziriklî'nin başı çektiğini, Kehhâle ve diğer kaynakların onun bu yanlışını devam ettirdiklerini ifade eder (ez-Zilevî, 1985, s. 7).

Tuḥfetü'l-muḥibbîn ve'l-aşhâb müellifi Abdurrahman el-Enşârî, "Beytu'z-Zilevî" başlığıyla yer verdiği bilgilerde ez-Zilevî'nin babasının ismini Hüseyin olarak zikreder. O, şairin ailesinin nisbetinin "ez-Zilevî" olduğunu söyledikten sonra, ailenin Zile'den geldiğine ve Zile'nin bu devirde "Rum Diyârı" şeklinde adlandırılan "Anadolu"nun tanınmış şehirlerinden biri olduğunu aktarır. el-Enşârî, 1177/1764 senesinde Medine Şehri'ne göç ederek yerleşen ez-Zilevî'nin babası Hüseyin Efendi'nin bu aileden Medine'ye gelen ilk kişi olduğunu nakleder (el-Enşârî, 1970, s. 265).

Terâcimu ' yâni' Medîneti'l-Münevvera adlı eserde, ez-Zilevî'nin annesinin adının Vehbe binti Şeyh Muhammed el-Burhân olduğu ve şairin babasıyla 1175/1762 senesinde evlendiği zikredilmektedir (Yazarı meçhul, 1984, s. 122).

ez-Zilevî, yaşadığı Medine Şehri'ndeki sosyal statüsü, kendi devrinin aranan şairi olması, tarihçi kimliği vb. nitelikleri sebebiyle çeşitli lakap ve nispetlerle terâcim kaynaklarında yer almıştır.

ez-Zilevî'nin edebî kişiliğinin işlendiği bölümde detaylı olarak değinileceği üzere onun, dönemin Arap dünyasının tanınmış şairlerinden olduğu için "edîb" lakabının, kendisinden bahseden bütün terâcim kitaplarında zikredildiği dikkatlerden kaçmaz (el-Cubûrî, 2003, s. 328).

ez-Zilevî, babası Hüseyin Efendi'nin ölümünden sonra, yine babasının mesleği olan Mescid-i Nebvî'deki hatiplik vazifesini üstlenerek ömrü boyunca bu görevi icra etmiştir. Bu vazifesi nedeniyle şairin, "hatîb" şeklindeki lakabına da ondan bahseden neredeyse bütün kaynaklarda yer verildiği görülür (el-Bayṭâr, 1991, s. 883; ez-Zilevî, 1985, s. 23).

ez-Zilevî, tarihle de ilgilenmiş, 11. asra kadar yaşamış nahivcilerin, edebiyatçıların, şairlerin, tarihçilerin ve fakihlerin hayatı hakkında bilgiler verdiği Ṭabaḳâtu'l-Fuḳahâ ve'l-'Ubbâd ve'z-Zuhhâd adlı eserini kaleme almıştır. Bazı terâcim kitapları da onun bu tarihçi kimliğini öne çıkartarak "el-müerriḥ" şeklindeki lakabını zikretmişlerdir (el-Cubûrî, 2003, s. 149).

İḍâḥu'l-meknûn müellifi İbrahim Paşa, ez-Zilevî hakkında bilgiler verirken, o dönemde "Diyâr-ı Rûm" olarak adlandırılan Anadolu'ya nispeti olan onun "er-Rûmî" lakabını aktarır (el-Bağdâdî, 1945, s. 491).

Şairin büyüdüğü Medine Şehri'ne nispet edilerek "el-Medenî" şeklindeki nispetide çoğu kaynakta yer alır (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Şairin ailesinin göç ederek geldiği dönemin Sivas Vilayetine bağlı Zile şehrine nispeti ise bütün kaynaklarda öncelikli olarak zikredilmiştir. ez-Zilevî'nin soyunun Anadolu'daki dönemin önemli şehirlerinden Zile'ye dayandığına ve babasının vazifesi gereği buradan göç ederek önce Cidde'ye sonrada Medine'ye geldiğine ve buraya yerleştiğine değinilmiştir. ez-Zilevî'nin yaşadığı dönemde Zile, Osmanlı Devleti'nin "Vilâyeti Suğrâ" olarak isimlendirilen Sivas Vilayetinin Tokat Sancağına bağlı bir kazası konumunda idi (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Şairin memleketi Zile ile ilgili bu kısa girizgâhtan sonra, onun buraya nispeti olan ve neredeyse bütün terâcim kitaplarında farklı formlarda zikredilen "ez-Zilevî" nispetindeki ihtilaflara kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Onun Zile şehrine nispeti bağlamındaki ihtilaflara, Muhakkik el-Haṭrâvî'nin de tahkikinde yer verdiği ve şairin şiirlerini derlediği tahkikinin dış kapağına onun nispetini "الرَّزَلِي" olarak yazdığı görülür (ez-Zilevî, 1985, ss. 6-7).

Şairin Zile'ye nispetinde kaynaklarda rivayet edilen formlar şunlardır.

“الزَّيْلِيُّ” (ez-Ziriklî, 2002, s. 42), “الزَّيْلِيُّ” (el-Enşârî, 1970, s. 264) “الزَّيْلِيُّ” (el-Bağdâdî, 1955, s. 361), “الزَّيْلِيُّ” (İbn Hacer el-‘Askalânî, 1994, s. 471), “الزَّيْلِيُّ” (ez-Ziriklî, 2002, s. 42), “الزَّيْلِيُّ” (el-Enşârî, 1970, s. 264)

Bu çerçevede son noktayı koyacağı kanaatini taşıdığımız ve şairin yakın dostu Ahmet Arif'e şiirlerini ve diğer eserlerini muhafaza ve neşretme izni verdiği icazeti şu şekildedir.

وَكَتَبَهُ الْقَبِيرُ الْمُجْبِرُ مُحَمَّدُ أَمِينُ بْنُ حُسَيْنِ الزَّيْلِيُّ وَي بِمِصْرَ الْقَاهِرَةِ، فِي الْخَامِسِ مِنْ شَوَّالِ سَنَةِ سَبْعٍ وَثَلَاثِينَ وَأَلْفٍ مِنَ الْهَجْرَةِ حَامِداً مُصَلِّياً

(Bunu) ona -Ahmet Arif'e- fakîr Muhammed Emin b. Hüseyin ez-Zilevî izin vermek üzere Kahire şehrindeyken hicrî 1037 yılının Şevval ayında -Allah'a- hamd ederek ve- Hz. Peygamber'e- salâtü selam getirerek yazdı (ez-Zilevî, 1985, s. 59).

2.2. Seyahatleri:

Terâcim kitaplarında ez-Zilevî'nin hayatının hiçbir süreci ile ilgili doyurucu bilgilere ulaşılamamıştır. Hatta bu kitaplarda yer alan bilgilerin, şairin ölüm tarihinin ve “edebî” lakabının aktarılmasından bir adım öteye geçmediği söyleneceği yanlış bir yargı olmayacaktır. ez-Zilevî'nin hayatı hakkında bilgi veren biyografi kaynaklarındaki metinlerin içerik ve söylem benzerliği, aktarılan bu bilgilerin tek bir kaynaktan geldiği şüphesi uyandırdığına da değinilmiştir.

ez-Zilevî'nin şiirlerini toplayarak tahkik eden el-Haṭrâvî'nin, onun hayatı ve Mısır'a yolculuğu ile ilgili pek çok bilgi aktardığı ve terâcim kitaplarında dahi yer almayan bu malumatların, şairin kaleme aldığı şiirlerinden ve diğer iki eserinden muhakkikin ulaştığı çıkarımları olduğuna değinilmiştir. Örneğin, şairin diğer iki eserinde bazı kişiler ile ilgili “hocamız” şeklindeki söylemlerinden yola çıkılarak, terâcim kitaplarının yer vermediği onun hocaları hakkındaki bilgilere birinci ağızdan ulaşılmıştır.

Şair, Suud-Vahhâbî ayaklanması sürecinde isyancıların Mekke ve Medine şehirlerini de ele geçirmeleyle doğup büyüdüğü Medine'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Zikredilen bu buhranlı dönemde ez-Zilevî'den başka diğer bazı âlimler de onun gibi Medine'den ayrılmış, Mısır, Şam ve Bağdat'a göç ederek, isyan bastırılana kadar hayatlarını bu şehirlerde devam ettirmişlerdir (ez-Zilevî, 1985, s. 28).

Bu kargaşa ortamında Türk kimliği sebebiyle Medine'yi terk etmek zorunda kalan ez-Zilevî, o devirde Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti konumundaki Mısır'a göç etmiştir. Şairin Mısır'a yaptığı yolculuğun yanı sıra, burada bulunduğu süre zarfında çektiği maddi ve manevi sıkıntılara ve Medine'ye dönüş sürecinde karşılaştığı zorluklara da yine şiirlerinden yola çıkılarak ulaşılmıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 29).

Çalışmanın boyutu çerçevesinde ez-Zilevî'nin Mısır'da karşılaştığı zorlukların kendi kalemine nasıl yansıdığını görmek adına onun birkaç beytine yer vermek faydalı olacaktır.

1 مَالِي وَمِصْرَ وَبِحَمَامِهَا وَطُرُقِهَا دُفْتُ أَلِيمِ الْعَذَابِ

2 حَمَامِهَا يَبْرُقُ فِي لَحْيَتِي وَأَرْضُهَا تَحْتُو بِوَجْهِهِ التُّرَابِ

1. Benim Mısır'da ne işim var! Ben onun hamamlarında ve yollarında işkencenin acısını tattım.

2. Onun hamamları sakalıma tükürür ve yolları da yüzüme toprak saçar (ez-Zilevî, 1985, s. 148).

1 مَا مِصْرُ إِلَّا جَنَّةٌ رُحِرْتُ فِيهَا لَنَارُوحٍ وَرِيحَانُ

2 أَلْحُورُ وَالْوَلْدَانُ مَجْمُوعَةٌ بِهَا وَعِنْدَ الْبَابِ رِضْوَانُ

1. Mısır süslenmiş bir cennetten başka bir şey olamaz. Onda bizim için ferahlık ve reyhan bulunur.

2. Huriler ve genç uşaklar (burada) toplanmıştır. Kapının yanında da Rıdvan (meleği) vardır (ez-Zilevî, 1985, s. 148).

Yukarıda zikredilen beyitlerden de anlaşılacağı üzere şair, bazen Mısır'da karşılaştığı sıkıntılara sitem etmiş, bazen de burada yaşadığı güzel şeylerden duyduğu heyecanı, Mısır'ı cennet bahçelerinden bir bahçeye benzeterek dillendirmiştir.

ez-Zilevî'nin Mısır'da yaşadığı zaman diliminde Medine'de geride bıraktığı oğlu Esad'a duyduğu hasret ise, İbrahim Paşa için kaleme aldığı aşağıda zikredilen beyitlerdeki serzenişinden anlaşılmaktadır.

1 وَأَيُّ عَلَى الْإِنْعَامِ وَالْبِرِّ شَاكِرٌ وَلَا أَشْتَكِي دَهْرًا عَلَى الْخَرِّ يَجْهَلُ

2 سَوَى الْبُعْدِ عَنْ رِيحَانَةِ الْقَلْبِ بُنْيَى، فَقَلْبِي بَعْدَهُ مُتَمَلِّمٌ

1.2. Hiç şüphe yok ki ben lütuf ve ikrama (karşı) şükredenim. Yüreğimin reyhanı (biricik) oğulcuğum Esad'dan uzak kalmanın dışında bir şeyde, hür kişiye karşı ahmakça tavır alan zamanı şikâyet etmiyorum. Yüreğim ise ondan (Esad'ın ayrılığından) sonra (acı çekerek) kıvranıyor (ez-Zilevî, 1985, ss. 127-128).

Şairin Mısır'da bulunduğu sırada maddi olanaklarının kısıtlı olduğu, dönüş için dost ve ahbablarına çerez alacak dahi parasının bulunmadığını dillendirdiği dizelerinden birkaçı şöyledir.

1 أَعُوذُ لِأَهْلِي بَعْدَ طَوْلِ تَعْرُبِي وَلَا كِسْوَةَ تُهْدَى إِلَيْهِمْ وَلَا نُقْلُ؟

2 أَقَابِلُ أَحْبَابِي بِوَجْهِي وَكُلُّهُمْ يُنَاطِرُ مَا أُهْدِيهِ لَوْ أَنَّهُ الْبُقْلُ؟

3 أَوَاجِهْ أَقْرَانِي بِأَتْوَابِي الَّتِي حَرَجْتُهَا عَنْهُمْ وَأَخْلَقَهَا الْعَسْلُ

4 وَفِي الْعَيْدِ لِأَبْنِي وَلَا لِي كِسْوَةٌ أَنْتَ وَتَقْضَى الْعَيْدُ وَانْقَطَعَ الْحَبْلُ

1. Uzun süren bir ayrılıktan sonra aileme geri döneceğim, (aileme) hediye olarak verilecek ne elbise ne de çerez (kuru yemiş) var.?

2. Dostlarla yüz yüze geleceğim, onlar ise çerez dahi olsa (kendilerine) ne hediye vereceğimi münakaşa ediyorlar.?

3. Ben, yakınlarımla kendilerinden ayrıldığı sırada (üzerimdeki) ve yıkamanın yıprattığı elbiseler ile (onlarla) yüz yüze görüşeceğim.

4. Ne oğluma ne de bana bayramda bir elbise dahi gelmedi. Bayram bittiği zaman da bağlar koptu gitti (ez-Zilevî, 1985, s. 135).

Suud-Vahhâbî isyanının bastırılma sürecinde şairin 1822 yıllarına kadar, doğup büyüdüğü Medine'den, ailesinden ve dostlarından ayrı kalarak Mısır'da yaşamaya mecbur bırakıldığı anlaşılmaktadır (ez-Zilevî, 1985, s. 28). Bu bilgi de ez-Zilevî'nin divanındaki şiirlerinden yapılan çıkarımlarla ve Suud-Vahhâbî isyanının bastırıldığı zaman dilimi dikkate alınarak tespit edilebilmiştir.

ez-Zilevînin İstanbul'a gittiği, bir süre burada kaldığı ve bu süre zarfında bazı önemli kişilerle tanıştığı bilgilerine de yine şiirlerinde yer verdiği şahsiyetler göz önünde bulundurularak ulaşılmıştır. Onun İstanbul'da tanıştığı ve dizelerinde yer verdiği şahsiyetlerden biri Ahmet Şakir Efendi'dir (ez-Zilevî, 1985, s. 57).

2.3. Vefatı

ez-Zilevî'nin ölümüne gelince İsmail Paşa, onun Medine'de öldüğünü rivayet eder (el-Bağdâdî, 1955, s. 361). Onun hakkında bilgi veren bütün terâcim kitaplarının, onun hicrî ölüm tarihini ittifakla 1241 şeklinde aktarırken milâdî ölüm tarihini ise, 1825-1826 şeklinde iki farklı rakam olarak aktardıkları görülmüştür (el-Enşârî, 1970, s. 265; Zeydân, tarih yok, s.333; el-Bağdâdî, 1955, s. 361; el-Cubûrî, 2003, s. 149; ez-Ziriklî, 2002, s. 42; Yazarı meçhul, 1984, s. 122; Keĥĥâle, tarih yok, s. 71). Abdurezzak el-Baytâr, Hilyetu'l-beşer adlı eserinde şairin vefatının hicrî 1222'den daha sonra vuku bulduğunu aktarır ve bu noktada kesin bir tarihe ulaşamadığı bilgisini ilave eder (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

2.4. Eğitimi

Terâcim kaynaklarında ez-Zilevî'nin eğitim hayatı ile ilgili de herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Şairin babası Hüseyin Efendi'nin mesleği olan Mescidi Nebevî imam hatipliği göz önünde bulundurulduğunda ez-Zilevî'nin, İslamî ilimlerle tanışmasının erken dönemlerde ve onun ilk öğretmenin de babası Hüseyin Efendi'nin olduğu teorisi yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Dönemin eğitim-öğretim sistemi ve süreçleri göz önünde bulundurulduğunda şairin okul formunda ilk eğitimini, dönemin Medine Şehri'ndeki başka çocuklar gibi kendi mahallesinde bulunan mahalle mektebinde aldığı söylenebilir. Bu yerel okulların bazıları eğitim süreci ve derslerin muhtevası bakımından

Mescid-i Nebevî'ye bağlı iken, bazılarının da bu konularda Mescid-i Nebevî ile herhangi bir bağı bulunmuyordu. Bu okullarda okuma yazma ve Kur'an-ı Kerim öğretilmesine öncelik verilir ve hafızlık yapabilecek kadar zeki olan öğrencilere de hafızlık dersleri verilirdi. Bu mekteplerde, Kur'an-ı Kerim öğretimine ek olarak Arapça ve diğer İslâmî ilimler de okutuluyordu (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Şairin yaşadığı dönemin eğitim süreçleri çerçevesinde yapılan yukarıdaki çıkarımların devamında yine aynı dönemin bir diğer ve en önemli eğitim kurum karşımıza çıkmaktadır. Zikredildiği üzere Mescid-i Nebevî'nin devrin Medine'sinin en önemli eğitim kurumu oluşu ve en büyük ilim yuvası konumu tarihsel bir gerçektir. Hz. Peygamber'in kabrini ve Mescidi Nebevî'yi ziyaret için gelen bazı âlimler de burada ilim halkaları kurarak farklı alanlarda dersler veriyordu. Bütün İslam tarihi boyunca olduğu gibi, şairin yaşadığı zaman diliminde de Medine Şehri, ilim ve kültürde bölgenin diğer ilim merkezleri olan Mekke, Şam ve Mısır'dan geri değildi. Zikredildiği üzere ilk eğitimini babası ve mahalle mektebinde alan ez-Zilevî, daha sonra şehrin önde gelen ailelerinin çocukları gibi Mescid-i Nebevî'deki ilim halkalarına katılarak Mescid-i Nebevî şeyhlerinden ders almıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Muhammed Emin ez-Zilevî, döneminin aranan şairlerinden biri ve kitap telif edecek kadar iyi bir tarihçi olmasının yanında, zamanının önde gelen fıkıhçılarından biri olarak kabul ediliyordu (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Medine Valisi Davut Paşa (ö. 1267/1851) da yönetici kimliğinin yanında büyük bir ilim aşığı idi. O, Medine'ye vali olarak atanmasından sonra modern ve daha sistemli bir tarzda Osmanlı merkezi yönetimine bağlı Nizâmiye Medreselerini kurmuştur. Bu yeni okullarda hem İslâmî ilimler hem de pozitif ilimler okutulmakta idi (ez-Zilevî, 1985, s. 25).

2.5. Hocaları

ez-Zilevî'den bahseden biyografi kaynakları, onun ders okuduğu hocalarından hiç bahsetmemişlerdir. Şairin hocaları ile ilgili malumatlara gelince, onun *Tabakât*'ında tanıttığı bazı kişileri "hocamız" şeklindeki nitelermelerinden yararlanılarak ulaşılmıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 30).

Anılan şekilde yani ez-Zilevî'nin kendi söylemlerinden yola çıkılarak hocalarından tespit edilebilenlerin isimleri şöyledir.

Ebu'l-Feth Osman ed-Dimeşki: Osman b. Abdullah Ebu'l-Feth el-Hanefî ed-Dimeşki (ö. 1214/1799 m.), bir dilbilimci ve fakihdir. O da ez-Zilevî gibi Medine Şehri'nde doğup büyümüş, bu şehirde pek çok öğrenciye dersler vermiş ve Medine şehrinde vefat etmiştir (Keḥḥâle, tarih yok, s. 363).

Ebu'l-Feth'in en önemli eserleri şunlardır, Şerḥu Muḥaddimetü'l-Ecurûmî, Şerḥu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir, Kut'u'l-Ḳulûb'dir (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Muhammed Emin Bâlîzâde: Tam adı, Muhammed Emin Ali b. Abdurrahman el-Hanefî Bâlîzâde olup o, "İbn Bâlî" lakabıyla tanınmıştır (el-Bağdâdî, 1955, s. 355; Keḥḥâle, tarih yok, s. 77). Biyografi kaynakları İbn Bâlî'nin, 1164/1751 yılında doğduğunu ve 1219/1805 yılında vefat ettiğini aktarırlar (el-Bağdâdî, 1955, s. 355).

İbn Bâlî, devrinin meşhur Hanefî fıkıhçılardan biri olup, onun en tanınmış kitabı, Mecnû'atu'l-Fetâvâ'dır (Keḥḥâle, tarih yok, s. 77).

Salih b. Muhammed b. Nuh el-Fullânî: Salih b. Muhammed b. Nuh, "el-Fullânî" lakabıyla tanınmıştır. O, Sudan'dan Medine'ye gelerek buraya yerleşen "Fullân" kabilesine nispet edilerek bu şekilde lakaplandırılmıştır.

O, döneminin hem tanınmış bir hadisçisi hem de Malikî Mezhebi'nin önde gelen fıkıhçılarından biriydi. el-Fullânî, 1165/1752 senesinde Medine'de dünyaya gelmiş ve 1217/1803 senesinde yine Medine Şehri'nde vefat etmiştir. el-Fullânî, ilim tahsil etme için bir çok şehre yolculuk yapmış, sonra yeniden Medine Şehri'ne geri gelerek, vefat edene kadar burada yaşamıştır. Onun en tanınmış kitabı *Kıṭfu's-Semer fî Esânîdî'l-Muşannefât fî'l-Funûni ve'l-Eşer*'dir.

2.6. Çağdaşları:

Ahmet Arif: Muhammed Emin ez-Zilevî'nin çağdaşları arasında şairin kendisiyle en çok ahablık ettiği ve hakkında en fazla medih temalı şiir yazdığı kişi, Ahmet Arif (ö. 1275/1859)'tir. Ahmet Arif, önce Mısır'da sonra da Medine'de kadılık görevi yapmıştır. Ahmet Arif'in Medine'de kadılık yaptığı dönemde kurduğu, kendi adını taşıyan ve binlerce cilt kitabı (yaklaşık yedi bin) barındıran kütüphanesi günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır. O, sonraki dönemde İstanbul'a geri dönerek farklı devlet kurumlarında çeşitli vazifeler üstlenmiştir. Ahmet Arif, 1260/1845-1267/1852 yılları arasında şeyhülislamlık görevini icra etmiş ve İstanbul'da 1274/1859 senesinde vefat etmiştir (Tâhir, 1872, ss. 34-35).

Şair ez-Zilevî'nin Ahmet Arif hakkında kaleme aldığı şiirlerin sayısının çokluğu onların dostluklarının ve samimiyetlerinin en büyük göstergesidir. Ayrıca şairin şiirlerini ve diğer eserlerini muhafaza ve rivâyet etme hakkını verdiği tek kişinin de Ahmet Arif olduğu dikkatlerden kaçmaz (ez-Zilevî, 1985, s. 58-59). Değinildiği üzere ez-Zilevî'nin şiirlerinin çoğu, zikri geçen Ahmet Arif'in Medine'deki kütüphanesinde şairin kendi el yazması olarak bulunmaktadır (ez-Zilevî, 1985, s. 64).

Hasan b. Muhammed el-'Attâr: Şeyhu'l-İslâm Hasan b. Muhammed el-'Attâr el-Mısırî, Kahire şehrinde 1179/1766 senesinde dünyaya geldi. O, Fas'tan Kahire'ye gelerek ve buraya yerleşmiş bir aileye mensuptur. el-'Attâr çocukluğunda babasının dükkanında ona yardım ederken babası tarafından keskin zekası fark edilmiş ve yine babası tarafından ilme yönlendirilmiştir (et-Teymûr, 2003, ss. 25-30).

ez-Zilevî'nin samimi dostlarından biri olan el-'Attâr, ona bazı konularda şiir yazmasını telkin etmiş, şair de onu kırmayarak onun istediği konularda şiirler kaleme almıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 56). el-'Attâr, Kahire şehrinde 1250/1835 senesinde vefat etmiştir.

Hasan Bosnevî: Bosnevî (ö. 1253/1837), ez-Zilevî'nin Mısır'a göç etmeden önce Medine'deki dostlarından biri idi. ez-Zilevî ile Bosnevî'nin samimiyetleri şairin divanında yer alan, "mürâselât" formundaki şiirsel yazışmalarından anlaşılmaktadır (ez-Zilevî, 1985, s. 32).

Ahmed b. Muhammed b. Ali eş-Şirvânî: eş-Şirvânî (ö. 1253/1837), Yemenli bir edip ve âlim olup pek çok eser telif etmiştir. eş-Şirvânî'nin yazdığı eserlerin en tanınmışsı *Hadîkatu'l-Efraḥ li İzâhati'l-Efrâḥ*'tır (ez-Ziriklî, 2002, s. 246).

ez-Zilevî'nin yaşadığı devrin önde gelen diğer ilim adamları şunlardır. Ahmed el-Bağlevî (ö. 1216/1801), Ahmed b. Abdülkadir b. Bekrî (ö. 1201/1786), Şeyh Ahmed b. Bâbâ eş-Şankîfî (ö. 1260 /1844), Zeynulâbidîn b. Cemeli'l-Leyl (ö. 1235/1819), Muhammed b. Muhammed el-Mağribî'dir (ez-Zilevî, 1985, s. 25). (ö.1201/1786).

2.7. Eserleri

Şairin yaşam serüveni, çok sıkıntılı geçmiş, ne kadar olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte hayatının bir döneminde hem Medine'den hem de ailesi ve dostlarından ayrı Mısır'da yaşamak zorunda kalmıştır.

Onun hem divanı hem de kaleme aldığı diğer eserleri göz önünde bulundurulduğunda hayatının bu meşakkatli süreçlerinde dahi ilimle meşgul olduğu ve kitap telif etmekten geri kalmadığı söylenebilir.

ez-Zilevî'nin tanınmış eseri, bazı terâcim kitaplarının da yer verdiği makalenin konusu da olan Arapça divanıdır. Ondan bahseden biyografi kaynaklarının bazıları hicri 11. asırdan önce yaşamış nahivci, edebiyatçı, fıkıhçı ve dilciler hakkında bilgiler verdiği *Tabakâtu'l-Fukahâ* isimli bir kitabını zikrederler (Vollers, 1889, s. 80). Corcî Zeydân ise *Târîhu dâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye* adlı eserinde ez-Zilevî'nin *Tabakâtu'l-Ḥanefiyye* adlı bir eseri daha olduğunu rivayet eder, fakat diğer kaynaklarda onun bu eseri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır (Zeydân, tarih yok, s. 333).

Tabakâtu'l-Ḥanefiyye: Muhammed Emin ez-Zilevî, bu kitabını yedi bölüme ayırarak kaleme almıştır. İlk bölümde dört mezhep imamlarının, sonraki bölümde İmamı Muhammed (ö. 189/805) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798) gibi mezhepte müçtehid imamların, üçüncü bölümde de mezhebin meselelerinde müçtehid imamların, dördüncü bölümde tahrîç ehli ve mukallid imamlar olarak isimlendirilen mezhep imamlarının, beşinci bölümde ise mukallidlerden fıkıhçılardan tahrîc ehli olanların, altıncı bölümde de mukallid fıkıhçılardan kuvvetli fetva ile daha kuvvetliyi birbirinden ayırt edebilen fıkıhçıların hayatı hakkında malûmâtlar aktarmıştır. Son bölümde de mukallid fıkıhçılardan bunlara ehil olmayanlar hakkında bilgi vermiştir (Zeydân, tarih yok, s. 333).

Tabakâtu'l-Fukahâ: Şairin bu kitabının tam ismi, Tabakâtu'l-Fukahâ ve'l-'Ubbâd ve'z-Zühhâd ve Meşâiyihî't-Ṭarîka ve's-Şûfiyye ve'l-Muerrihîn ve'l-Ḳurrâ ve'n-Nuḥât ve'l-Luğaviyyîn ve's-Şu'arâ'dır. ez-Zilevî'den bahseden biyografi kitaplarının çoğunluğu onun bu eserinin sadece adını zikretmekle yetinmişler, bunun ötesinde bir bilgi vermemişlerdir. Onun bu eseri hakkındaki bilgilere yalnızca Fihristu'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti'l- Maḥfûza bi'l-Kutubhâne el-Ḥıdıvî el-Mısrî isimli kitapta ulaşılabilmektedir (Vollers, 1889, s. 80).

ez-Zilevî, hicrî 11. asrın sonuna kadar yaşamış binden fazla nahivci edebiyatçı, dilci ve fıkıhçının yaşamı ile ilgili bilgiler aktardığı bu kitabını, alfabetik düzende kaleme almıştır (Zeydân, tarih yok, s. 333).

3. Edebî Şahsiyeti ve Divanı

ez-Zilevî'nin hayat serüveninin hiçbir sürecine değinmeyen terâcim kaynakları, kısa cümlelerle de olsa onun edebî kişiliğine değinmişler ve onun "edîb" lakabına bütün kaynaklar yer vermiştir. Şairin edebî kişiliği noktasında en fazla bilgi veren Abdürezzak el-Baytâr'ın, Hılyetu'l-beşer adlı eserinde şairin bazı şiirlerini de rivayet ettiği dikkatlerden kaçmaz. Bu çerçevede Muhakkik el-Haṭrâvî, ez-Zilevî'nin bazı şiirlerini Hılyetu'l-Beşer'de bulduğunu aktarır (ez-Zilevî, 1985, s. 64).

Iraklı edebiyatçı Abdülbâkî el-Amerî (ö. 1277/1861), bu dönemde Mısır ve Medine'de kadılık yapmış olan, sonraki süreçte şeyhülislamlık da yapacak olan Ahmet Arif'i öven şairler arasında karşılaştırma yapar ve ez-Zilevî'nin diğer şairlerden daha üstün olduğunu aktarır. Ayrıca onun yazdığı şiirlerin de diğer şairlerin şiirlerinden daha belîğ ve şiirsel zevk olarak çok daha iyi olduğunu ilave eder (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

ez-Zilevî'nin bizzat kendisi de kaleme aldığı şiirlerin, diğer pek çok meşhur şairin şiirlerinden daha kaliteli olduğunu savunurdu. O, Ebu Temâm (ö. 231/846), el-Buhturî (ö. 284/897), Ebu'n-Nuvvâs (ö. 198/813), İbnu'r-Rûmî'ye (ö. 283/896) benzetilmekten ve bu şairlerle kıyaslanmaktan hoşlanırdı (ez-Zilevî, 1985, s. 29).

Bu bağlam da Abdürezzak el-Baytâr da şairin kendi zamanındaki şöhretinin el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) kendi dönemindeki şöhretinden daha aşağı olmadığını aktarır (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

ez-Zilevî'nin devrin sosyal ve siyasal şartları gereği Mısır ve İstanbul'a yolculuk yaparak buralardaki farklı kültür ve ilim adamları ile tanışmış olması, hem kaleme aldığı şiirlerine hem de fikir dünyasına zenginlik katmıştır. Divanındaki şiirlerin muhteva çeşitliliği, temaları ele alış üslubu ve dizelerinde yer verdiği lafızların özgünlüğü, şairin düşünce ufkunun ne kadar zengin olduğunu kanıtlar.

O, şiirlerinde her ne geleneksel çizgi de kalsa da onun, döneminin tema zenginliğini, etkili ve güzel bir söylemi yakaladığı söylenebilir. Onun divanındaki şiirler, ustalıklı dizilmiş inciler misali sözcükler ve anlamları arasındaki ahengi temsil eder. Zira şiirde beyti meydana getiren sözcüklerdeki acıcılık ve anlamsal kurgu şiir nazmetmenin olmazsa olmaz ön koşuludur. Bu çerçevede şairin şiirleri incelendiğinde, onun şiirlerinde sanatsal kaygılara teslim olunmadığı tınısı ile kulakları mest ettiği söylenebilir.

Dillendirildiği üzere onun kendi zamanının önde gelen şairlerinden biri olduğunda hiç şüphe yoktur. Bunun kanıtı, dönemin Arap dünyasının önde gelen ismi Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Suud-Vehhâbî ayaklanmasını bastıran İbrahim Paşa'nın resmî törenlerde kendisinden şiir okumasını istemesidir (ez-Zilevî, 1985, s. 57).

Terâcim kaynaklarının ekseriyetinde şairin Arapça divanı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Hediyyetu'l- rifn müellifi İsmail Paşa, şairin Türkçe yazılmış bir divanı bulunduğunu aktarmış (el-Bağdâdî, 1955, s. 361) lakin onun Arapça olarak yazdığı divanına hiç temas etmemiştir. Bu durumda İsmail Paşa, ya ez-Zilevî'nin Arapça olarak yazdığı divanını Türkçe zannederek hata yapmış ya da şairin Türk asıllı olması sebebiyle Türkçe kaleme aldığı bir divanı daha vardır. Şair hakkında bilgi veren biyografi kaynaklarının hiçbirinin değinmediği Türkçe bir divanın bulunması, kanaatimizce gerçeklikten uzak bir yaklaşım olup muhtemelen İsmail Paşa, şairin Arapça divanını Türkçe zannetmiştir.

Ziriklî'nin, ez-Zilevî'nin birçok şiiri bulunduğunu zikrederken, onun bir divanı bulunduğuna hiç değinmemesi de dikkatlerden kaçmaz.

Abdürezzak el-Baytâr, da Hılyetu'l-Beşer'inde şair ile ilgili bilgiler aktardığı kısımda, onun yüzden fazla beytini rivayet etmesine karşın, divanından hiç söz etmemiştir (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

Abdurrahim Ebu Bekir, eş-Şi'ru'l-Ĥadîş fi'l-Ĥicâz adlı eserinde şairin divanındaki şiirlerden yaklaşık 22 sayfasının Medine'deki Ahmet Arif'in kendi kütüphanesinde el yazması olarak bulunduğunu zikreder. Abdurrahim Ebu Bekir, bu kütüphanede bulunan şiirlerin iki kapak arasında bir kitapçık olarak değil, birbirinden ayrı sayfalar şeklinde bulunduğunu aktarır (Ebu Bekir, tarih yok, s.130).

ez-Zilevî'nin zikredilen şekilde dağılık haldeki şiir sayfalarını bir araya getiren ve Dîvân-ı Muhammed Emin ez-Zilevî adıyla tahkik ederek yayınlayan Muhammed el-'Id el-Haṭrâvî, şairin hâlihazırda Medine'de yaşayan yakınlarıyla görüştüğünü lakin şairin bu akrabalarının yanında onun hiçbir şiirine ulaşamadığını aktarır (ez-Zilevî, 1985, s. 62). el-Haṭrâvî, şairin divanındaki sayfaların büyük çoğunluğunun, şairin kendi el yazısıyla Ahmet Arif'in Medine'deki kütüphanesinde bulunduğunu ifade eder. Muhakkik, şairin diğer şiirlerini lûsî'nin Şehiyyu'n-Neğam, Bosnevî'nin divanı ve İsmail Paşa'nın Hediyetu'l-'rifin adlı eserlerinde bulunduğunu ilave eder (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

el-Haṭrâvî, Ahmet Arif'in kütüphanesindeki yazma nüshayı meydana getiren sayfalardan 43'ünün art arda dizili olduğunu ve bunların aralarında boş sayfanın bulunmadığını zikreder. Zikredilen şekilde art arda dizili halde bulunan bu sayfalar, divanın bütün sayfalarının dörtte birini teşkil etmektedir. Nüshanın kalan dörtte üç sayfalarını tamamlamaya şairin ömrünün vefa etmediği anlaşılmaktadır. Muhakkik, zikri geçen kaynaklara müracaat ederek iki kapak arasına koyduğu şairin şiirlerinden başka kendisinin ulaşmadığı şiirlerinin de bulunabileceğini ilave etmiştir (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

Şairin divanındaki bu şiirlerin en kısası iki beyit ve en uzununu da 69 beyit olup, divanı 17'si kaside formunda ve 77'si de kaside boyutuna ulaşmayan kısa şiirler olmak üzere toplam 94 şiirden oluşmaktadır.

ez-Zilevî'nin divanında yer alan şiirleri incelendiğinde onun şiirlerinin özgün sanatsal örgülerinin yanında, konu çeşitliliği ve zenginliği de dikkatlerden kaçmaz. Çalışmanın boyutu çerçevesinde şairin edebî kişiliğine ışık tutması amacıyla onun divanındaki şiir formlarına kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

ez-Zilevî'nin medih temalı şiirlerinin, onun divanının büyük bölümünü teşkil ettiği ve şairin medih formundaki şiirlerinde en çok yer verdiği şahsiyetlerin ise devlet erkânı olduğu dikkatlerden kaçmaz. Devrin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa başta olmak üzere Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ve o dönemde hem Mısır hem Medine Kadılığı yapmış ve daha sonra da şeyhülislamlık yapacak olan Ahmet Arif, şairin methettiği devlet adamlarıdır.

Şairin Medine'yi terk etmesine sebep olan Suud-Vahhâbî ayaklanmasını askeri dehası sayesinde bastıran İbrahim Paşa, onun dizelerinde geniş yer tutmaktadır.

İbrahim Paşa'nın methinde en önemli kurgunun kahramanlık ve cesaret unsurları üzerine şekilleneceği kaçınılmazdır.

ez-Zilevî'nin, aşağıdaki beyitlerde İbrahim Paşa'nın cesaret ve kahramanlığını farklı boyutlarla ve özgün bir yaklaşımla dillendirdiği görülür. Memdûh İbrahim Paşa, ölümden ve tehlikelerden korkmadan düşmanlarının üzerine yürüyecek kadar cesurdur ve de savaş meydanlarında düşmanlarına ölüm saçmaktadır. Bu dizelerde memdûhun kahramanlık ve cesaretinin dört bir yana yayılması ve düşmanlarının yüreklerine de korku salması bir başka medih unsurudur. Memdûhun himâye ettiği kişilere gelince, bu kimselerin düşmanları ne kadar çok olursa olsun, refah ve huzur içinde yaşayacaklardır.

1 فَلَوْسِرْتَقْرَدًا، وَالْعَدَاةُ تَجَمَّعَتْ وَسِيْقَالِيكَ الْجَيْشِ وَالْحَبْلُ الرَّجُلِ وَالْحَيْلُ

2 وَجَاءَ هُمُعْنَكَ النَّذِيرُ، تَمَرَّ قُوا أَيَادِي سَبَا طَرْدًا، وَمَا جُرْدَ النَّصْلُ

3 وَكَمْ حُضْنَتَعَمَرَاتِ الرَّدَى لِلِقَا الْعِدَا فَلَمْ يُحْطِ بِهَمْ نَهْبُولًا فَاتَهُمَقْتَلُ

4 مَنْ كَانَ مَلْحُوظًا بِعَيْنِ عِنَايَةٍ سَوَاءَ عَلَيْهِ كُنْتُرُ أَعْدَاءِهِ وَالْقُلُ

1. Sen yalnız başına yürüsen, düşmanlar toplanıp bir araya gelse; ordu, suvariler ve yaya (askerler) senin üzerine gönderilse,

2. Ve de senin (tarafından) bunlara bir elçi gelse, (ok veya kılıçların) ucu (kınından) sıyrılmadan, onlar çil yavrusu gibi dağılırlar.

3. Düşmanlarla karşı karşıya gelmek için sen ölümün nice meşakkatine daldın, sen onlara hücumunda hata yapmadın, zaten ölüm de onları es geçmedi.

4. Her kim ki senin gözetiminde ise, bu kişinin düşmanlarının az veya çok olması eşittir (ez-Zilevî, 1985, s. 133).

Arap edebiyatının medih temalı şiiirlerinin bir diğeri olmazsa olmazı ve memdûhun gönlünü en çok okşayan medih unsuru hiç şüphe yok ki cömertlik olgusudur. Zira cömertlik olgusu aracılığıyla şair, hem memdûhu methetmiş olur hem de memdûhun cömertliğinin kendisine de yansması genellikle beklenir. Her ne kadar bütün şairler kaleme aldıkları şiiirleri veya şairlik konumunu bir çıkar ve menfaat elde etme kapısı olarak görmese de memdûhun hoşnutluğunu ifade etmek amacıyla kendilerine takdim ettiği hediyelere de hayır dememişlerdir.

Mehmet Ali Paşa gibi devrin hem bölgesel hem de uluslararası boyutta tanınan bir şahsiyetinin cömertlik olgusuna değinirken, medih unsurlarının da yüksek perdeden olmasının gerekliliği aşikârdır. Bu yaklaşımlar ışığında şair, aşağıdaki beyitlerde Mehmet Ali Paşa'nın kereminin Nil Nehri'ni ve yağmur bulutlarını mahcup edecek boyutta olduğunu söyleyerek methine girizgâh yapmıştır. Şiiirinin devamında bir üst perdeden medih olgularına geçen ez-Zilevî, memdûhun eli açıklığının dillere destan olduğunu zikretmiş ve onun cömertliğinin kıyamete kadar da insanların dillerinden düşmeyeceğini dillendirmiştir. Ayrıca şaire göre memdûhun insanlara yaptığı iyilikler, bu kimselerin başında birer taç misali, başkalarına karşı bir gurur ve övünç kaynağıdır.

1 فَقَدْ صَارَ وَجْهُ النَّيْلِ بِحَمْرِ حُجْلَةٍ وَمُرْنُ السَّمَاءِ غَيْظًا بَكَى بِسِجَامِ
2 فَمَا هُوَ إِلَّا فِي الْمَكَارِمِ آيَةً بُنُو الدَّهْرِ يَتْلُوهَا لِيَوْمِ قِيَامِ
3 مَوَاهِبُهُ صَاعَتْ لَا مِلْجُودِهِ أَكَلِيلِ قَدْ حَلَّتَيْنِ حَاسِرَ هَامِ

1. Nil (Nehri)"in yüzü mahçubiyetinden dolayı kıpkırmızı oldu ve gökyüzünün yağmur bulutları öfkesinden dolayı damla damla ağladı.

2. O, yüce değerlerde, zamanın evlatlarının (insanlarının) kıyamet gününe kadar zikredecekleri bir ayetten başka bir şey olamaz.

3. Onun hediyeleri, cömertliğini umanlar için, açık başlarını süsleyen taçları yapar (ez-Zilevî, 1985, s. 141).

Şairin yüreğinden, aşkın ve sevginin bir sızıntısı olarak kabul edilen gazel formundaki şiiirlerin de medih temalı şiiirler gibi ez-Zilevî'nin dizelerinde geniş yer bulduğu görülür.

Afif gazel formundaki aşağıdaki dizelerde, sevgiliye duyulan hasretin etkili ve güzel bir söylemle dillendirilişi yer alır. Şairin sevdiğine duyduğu özlemin, kendisini yaşayan bir ölü halet-i ruhiyesine doğru sürüklediği ve hasret acısının da ona ölüm acısından daha beter geldiği anlaşılmaktadır.

1 يَمُوتُ إِذَا أَعْرَضْتَ عَنْهُ صَبَابَةً وَيَحْيَى إِذَا أَقْبَلْتَ، وَاجْتَمَعَ الشَّمْلُ
2 نَعْتَهُ النَّوَاعِي وَهُوَ حَيٌّ، وَإِنْ مَا يُقَاسِيهِ مِنْ جَوْرِ الْهَوَى ثَوْنَةَ الْقَتْلِ

1. Sen ondan yüz çevirirsen hasretle ölüp gidecek. Eğer ona yönelirsen de yaşayacak ve vuslat vuku bulacak.

2. Ölü tellalları, yaşadığı halde onun ölüm haberini yaydılar. Öldürülmek, onun katlandığı aşk zulmünden daha aşığıdır (ez-Zilevî, 1985, s. 112).

ez-Zilevî'nin divanında yer verdiği bir diğeri şiiir çeşidi de hissî gazeldir. Hissî gazel formundaki şiiirler onun divanında azımsanamayacak kadar çoktur. Kadın bedeninin tasviri niteliğindeki bu tür şiiirlerin şairin dizelerinde geniş yer bulmasının onun yaptığı Mescidi Nebevî hatipliği ile örtüşmediği düşünülebilir. Muhakkikin da ifade ettiği üzere, her ne kadar bu yargı ilk etapta doğru gibi gelse de şairin kendini, önceki dönem ünlü şairlerle denk görmesinden yani sanatsal kaygılardan kaynaklandığını söylemek gerçeğe daha yakın gözükmektedir.

Aşağıdaki iki dizede ise sevgilinin tebessümü, tükürüğü ve gülüşünün pek çok unsurla bir arada işlendiği dikkati çekmektedir. Öncelikle sevgilinin tebessümü bütün hastaların sıkıntılılarına şifadır. Sevgilinin tükürüğü de susuzluğa birebir olup, bakışı ise öldürücü niteliği ile şairin dizesinde öne çıkmaktadır. Ayrıca sevgilinin tükürüğünün soğukluğu, şairin yüreğini yakan ve sönmek bilmeyen yangını söndürecek tek şey olarak nitelenir.

1 وَمَسْمُهُ يَشْفِي ضَنْكَكَلْ مُسَقِّمٍ   فَرِيقَتُهُ تُرْوِي، وَمَقْلَنُهُ تُرْدِي
2 يَمِينًا لَوْ إِنِّي دُفْتُ بَرْدَ رُضَابِهِ   لِأَطْفَا ذَاكَ الْبُرْدُ مَا بِي مِنْ وَقْدٍ

1. Onun gülümsemesi her hastanın sıkıntılarına şifa verir, onun tükürüğü de susuzluğu giderir, gözle-riyse helâk eder.

2. Yemin ederim ki, ben onun tükürüğünün soğukluğunu (bir) tadsam, bu soğukluk bendeki ateşi söndürür (ez-Zilevî, 1985, s. 109).

ez-Zilevî'nin divanı incelendiğinde, onun divanında çok fazla bulunmasa da ihvâniyât formundaki şiirlere de yer verdiği görülür. ez-Zilevî'nin ihvâniyât formundaki bir şiirinin, muhtevası yakın dostu Hasan Bosnevî'nin cevaplamasını istediği bir bulmacadır.

1 أَيُّهَا الْحَبْرُ هَاكَ مِثِّي لَعْرًا   ثُمَّ هَاتِ الْجَوَابَ إِنْ كُنْتَ تَدْرِي
2 أَيُّ شَيْءٍ تَرَاهُ جِينًا جَمَادًا   وَتَرَاهُ جِينًا سَيْلًا وَبَجْرِي
3 وَهُوَ الْعَالَمُ الْخَبِيرُ بِمَا فِي   سَالِفِ الْعَصْرِ مِنْ خِيَارٍ وَشَرِّ
4 لِجَمِيعِ الْكُتَّابِ رُبْحٌ إِذَا مَا   قَلْبُهُ وَذَاكَ فِي وَسْطِ شِعْرِي

1. Hey bilge kimse, (bak) benden bir bilmece şayet bildiysen cevabı getir (söyle).

2. Hangi şeyi, bazen katı halde, bazen de sıvı halde akar görürsün.

3. O, geçmiş asırlardaki iyilik ve kötülükleri bilendir ve onlardan haberdardır.

4. Onu karıştırdıkları sürece bütün yazarlar için bir kazanç vardır. (Bulmaca), işte bu şiirim içindedir (ez-Zilevî, 1985, ss. 174-175).

ez-Zilevî'nin divanında yer alan bir diğer şiir çeşidi de hikmet ve öğüt formu olup, onun yaptığı meslek göz önünde bulundurulduğunda şiirlerinde hikmet ve öğütün bulunmaması düşünülemez.

Şairin şiirlerindeki hikmet ve öğüt olgularının müstakil şiir formunda olmayıp şiirdeki muhtevayı destekleme veya konu geçişlerinde veya şiirin sonundaki hâtime bölümünde yer verildiği dikkatlerden kaçmaz. Böylece şair söylemine hem tınısal bir güzellik katmış hem de içeriği daha güçlü hale getirmiştir.

Aşağıdaki dizelerde ez-Zilevî, günahkâr ve asi bir kimseye öğüt verirken öncelikle Allah'tan sakınması gerekliliğini ona hatırlatır. Sonra yapabildiği kadar günah işlemekten uzak durmasını öğütler. Devamında ise Allah'ın muttakî kişilerin arzuladıkları her şeyi adeta önlerine sereceğini zikretmeden geçmez.

Ayrıca bu dizeler, şairin iktibâs formu şiirlerinden birine de örneklik teşkil etmektedir. O, daha etkili bir söylem yakalamak için Kur'ân'dan iktibâsta bulunur ve Allah'ın takva sahibi kimseleri bu dünyada da yalnız ve yardımsız bırakmayacağını dillendirir.

1 أَلَا فَاتَّقِ اللَّهَ يَا مَنْ عَصَى   وَلِلذَّنْبِ مَهْمًا اسْتَطَعْتَاجْتَنِبْ
2 فَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُعْظِمْ لَهُ   بِيَوْمِ الْجَزَا الْأَجْرَ مِمَّا يُحِبُّ
3 وَفِي الصَّبِيقِ بَجْعُلٌ لَهُ مَخْرَجًا   (وَيُرْزُقُهُ) مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

1. Ey (Allah'a) isyan eden, aman ha Allah'tan sakın, gücünün yettiği kadar günah'tan uzak dur.

2. Kim Allah'tan sakınırsa, Allah mahşer gününde ona istediği şeylerden (kat kat) büyülterek (verecektir).

3. Sıkıntıda iken (Allah) ona bir çıkış yaratır ve (onu hiç ummadığı yerden rızıklandırır) (ez-Zilevî, 1985, s. 166).

Şairin divanında yer verdiği bir diğer şiir formu da itizârdır.

Arap edebî literatüründe itizâr temasını en güzel şekilde yansıtan şiirlerin pek çoğunun, Sadru'l-İslâm döneminde telif edildiği gözlerden kaçmaz. İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'li müşriklerle birleşerek İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i fütursuzca hicveden dönemin pek çok şairi, Mekke'nin Müslümanlar tarafından fet-hedilmesinden sonra bir bir Hz. Peygamber'e gelerek itizâr formundaki şiirlerle ondan özür dilemiştir (Demirayak, 2009, s. 133).

Şairin divanında itizâr formundaki şiirlerinin az olduğu ve özür dileme mahiyetindeki bu tarz birkaç şiirini de dostları için kaleme aldığı söylenebilir.

Zikredilen itizâr temalı beyitlerde şair, öncelikle ve kesin bir dille kendisinin büyük hatalar yaptığını ve sevgi duygularını bulandırdığını itiraf eder. Sonra da muhatabına bir o kadar affedici ve merhametli olduğunu anımsatarak, onun bu yüce merhametinin kendisini de kapsamaya ümidiyle af diler.

1 لَإِنْ كُنْتُ كَدَّرْتُ الْوَدَادَ بَرَأْتِي فَخُذْ مَا صَفَا وَالْأَخْذُ بِالْعَفْوِ أَصْلَحُ
2 فَمِثْلُكَ دُوْحَلِمٍ، يَعْفُ عَنِ الْأَدَى وَيَعْفُو عَنِ الْجَانِي، وَيَصْفُو، وَيَصْفَحُ
3 وَمِثْلِي مَنْ يُبْدِي الْقَبِيحَ لِقُبْحِهِ (وَكُلُّ إِنَاءٍ بِأَلَدِي فِيهِ يَنْضَحُ)

1. Eğer ben hatamla sevgiyi kirletip bulandırdıysam, sen pak ve arınmış olanı seç, zira affetmek daha uygundur.

2. Senin gibi hilm sahibi, eziyet etmekten uzak durur, cânîyi bile bağışlar, saf ve paktır, affeder.

3. Benim gibisi ise çirkinliğinden dolayı çirkinliği gösterendir. Nitekim her kap içindekini sızdırır (ez-Zilevî, 1985, s. 169).

Şairin divanında değinilmesi gereken bir diğer nokta da şiirin hâtime olarak isimlendirilen son beyitlere ayrı bir önem vermesidir. Onun özellikle kaside formuna ulaşan şiirlerinde son bölümde memduhuna dua etmeyi, memduhun şiirine hüsnükabul göstermesini rica etmeyi veya onun için dua ifadeleri ile bitirmeyi tercih etmiştir.

ez-Zilevî, Ahmed Arif'i övdüğü aşağıdaki kasidesini onun hakkında uzun bir ömür temenisi ve afiyet dilekleriyle noktaladığı görülür.

1 بَقِيَّتْ مُنْعَمًا لِرُحُورِ رَوْضِ الْمَدْحِ تَقْتَطِفُ
2 وَمَنْ صَافِي سَلَابِ الْمَجْدِ طُولَ الدَّهْرِ تَرْتَشِفُ
3 مَدَى الْأَيَّامِ مَا حَبَّ بِحَبِّ ظَلِّ يَأْتَلِفُ

1. Sen, medih bahçesindeki gülleri toplayarak, refah içinde uzun ömür yaşayasın.

2. Sen şeref şarabından sonsuza kadar yudumlayasın.

3. (Ne yazık ki) günlerdir seven sevdiğine kavuşamıyor (ez-Zilevî, 1985, s. 102).

Şairin divanında birkaç beyti geçmese de rastladığımız diğer şiir tarzı hamriyât olup, şarabın üretimi, sunumu, şarap ve şarap meclislerinin tasvirini konu alan şiirlerdir. Hamriyyât formu şiir, Câhiliye döneminden itibaren şiirsel tema olarak şairlerin ilgi gösterdiği konuların başında gelmektedir.

Cahiliye dönemi şairlerinden el-'Aşâ Kays, (ö. 629 m.), hem kendi dönemindeki hem de sonraki dönemlerde hamriyât tarzı şiir yazan şairlerin imamı olarak görülür. O, bütün zamanların hamriyât formunda en iyi şiir yazan şairi kabul edilir (Muhammed Hüseyin, 1972, s.7).

Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tahlil edildiğinde artık Câhiliye hamriyât şiirinin öncülerinden Aşâ (ö. 6/628), Emevi hamriyât şairi Ahtal (ö. 91/710) ve Abbasî dönemi hamriyât şiirinin simge şairi Ebu Nuvâs (ö. 198/814) gibi etkileyici şarap ve şarap meclisleri tasviri yapan şairlere pek rastlanmamaktadır (Demirayak, 2015, s. 355). Şair, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusunu överken, onların savaşta olağanüstü coşkularını, şarabın verdiği sarhoşluğun çılginlığıyla tasvir eder.

وَيُمْسُونَ مِنْ خُمْرِ الشَّجَاعَةِ فِي الْوَعَى سَكَارَى، وَمَا دَأَفُوا عَتِيقَ مُدَامِ

Onlar, cesaret şarabının etkisiyle, savaşlarda sarhoş olarak akşamlıyorlar. Onlar yıllanmış şarabı da henüz tadmadılar (ez-Zilevî, 1985, s. 112).

Klasik Arap edebiyatının sembolü kabul edilen kaside başta olmak üzere, zamanın edebî akımı çerçevesinde taştîr, muhammes ve muvaşşaha tarzı şiirler de onun divanında geniş yer bulmuştur.

Muhammed Emin ez-Zilevî'nin telif ettiği muvaşşahasının bir beyti şöyledir:

مَرَاكَ لِلْعَيْنِ فُرَّةٌ وَجَلَا   وَفِي تَلَايِكَ أَمْنٌ مَنْ وَجَلَا يُطَلَّبُ
كُلُّ إِلَى وَجْهِكَ الْحَمِيلِ بَجْنُ   وَحَيْنُ مُضْنَاكَ إِنْ بَعْدَتْ بَجْنُ
فَارْفِقْ بِمَنْ فِي رَحَى الْبَعَادِ طَجْنُ

Seni görmek, göze hem bir aydınlık hem de sürmedir. Senle buluşmak korkan kimseye güven verir ve istenir.

Herkes senin o güzel yüzünün hasretini çeker.

Sen uzak durursan, (aşk) sıkıntısının vakti gelip çatar.

Ayrılık değirmeninde öğütülen kimseye şefkatli ol (ez-Zilevî, 1985, s. 105).

Bu devrin en yaygın şiir formlarından olan taştîrin de ez-Zilevî'nin şiirlerinde en güzel örnekleriyle geniş yer tuttuğu gözlerden kaçmaz. Taştîr sanatında en önemli nokta, alıntı yapan şairin bu alıntıyı şiirine katarken tekellüf ve dolgu hissi uyandırmamasıdır. Yani bu sanatın icrasında söz konusu referans sebebiyle, şiirin akıcılığından ve manasından ödün verilmemelidir ('Abdunnûr, 1984, s. 68).

Onun şiirlerindeki taştîr formunun bir örneğinde Şafiyuddîn el-Halî'nin (ö. 739/1339)

(بَا قَرِيرَ الْعُيُونِ، رَقٌّ لِعَيْنِ) beyti şöyle referans yapılmıştır.

1 يَا قَرِيرَ الْعُيُونِ، رَقٌّ لِعَيْنِ   وَبُلْهَا أَحْجَلُ السَّحَابِ الْمَطِيرَا
2 فَهِيَ لَا تَهْتَدِي لِطَيْفِكَ لَمَّا   فَجَرَّتْهَا دُمُوعُهَا تَفْجِيرَا

1. Ey gözlerin aydınlığı, gözyaşları yağmur bulutlarını unutturan göze merhamet et.

2. Gözyaşları dolu dolu fışkırdığında o, senin hayaline (bir yol) bulamıyor (ez-Zilevî, 1985, s. 82).

ez-Zilevî'nin divanında geniş yer verdiği ve devrin en popüler şiir türlerinden biri olan muhammes formunun güzel örneklerinden birisi şair tarafından şöyle nazmedilmiştir.

(وَأَسْأَلُ مَنْ بَفَرَّقْتَهُمْ رَمَانِي) dizesi, şair tarafından ustaca muhammes formunda şöyle kaleme alınmıştır.

1 وَأَسْأَلُ مَنْ بَفَرَّقْتَهُمْ رَمَانِي   يُسْكِنُ مَا (عَرَانِي) مِنْ جُنَانِ   وَيُفْرَعُ الْأَصْطَبَارَ عَلَى جَنَانِي
2 وَقَبْلَ رَهَاقِ رُوجِي وَامْتِحَانِي   يَمُنُّ عَلَيَّ مِنْهُمْ بِالرُّجُوعِ

1. Onlarla ayrılığa beni atan kimseden, beni (dört bir yandan) kuşatan deliliği sakinleştirmesini ve içime sabır boşaltmasını istedim. .

2. Ruhum helak olmadan ve denenmeden önce, onların bana dönmesiyle beni nimetlendiriyor (ez-Zilevî, 1985, s. 87).

ez-Zilevî'nin divanı incelendiğinde, divanındaki pek çok şiirde onun muhammes sanatına başvurduğu görülür. Bu dizelerde akıcılığın sağlandığı ve mana bütünlüğünün başarılı bir şekilde sağlandığı gözlerden kaçmaz.

Sonuç

Muhammed Emin ez-Zilevî, Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetiminin zayıflığı sebebiyle patlak veren Suud-Vahhâbî ayaklanması sürecinde Türk kimliği sebebiyle doğup büyüdüğü Medine'yi terk etmek zorunda kalmış ve Mısır'a giderek orada yaşam mücadelesi vermiş bir kişidir.

Onun, Türk bir aileye mensup olmasına rağmen Arapça eserler kaleme alması ve hatta Arapça şiirler nazmetmesi onun Arap Diline ne kadar hâkim olduğunu kanıtıdır.

ez-Zilevî, Osmanlı devletindeki merkezi otoritenin zayıflaması sebebiyle bölgede patlak veren siyasi olayların yansımalarını yaşamış ve bu yaşanmışlıklarına da dizelerinde sitemkâr ifadelerle yer vermiştir.

Onun şiirleri, Arap edebiyatı açısından bir duraklama süreci yaftasıyla itham edilen Osmanlı Dönemi Arap edebiyatının başarılı örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece onun gibi bu dönemde yaşamış diğer şairler ve âlimler gün yüzüne çıkartılarak bu dönemin akademik ve bilimsel çalışmaları yeniden objektif olarak değerlendirilme gerekliliği gözler önüne serilmektedir.

Ez-Zilevî, kendisini önceki dönem büyük şairlerin kategorisinde değerlendirmektedir ve onun bu sanatsal kaygılarının şiirlerine de yansıdığını söylemek mümkündür. İster sanatsal kaygılar isterse zamanın edebî akımı sebebiyle olsun dönemin bütün şiir çeşitleri ve edebî sanat örgüleri onun divanında başarılı örnekleriyle yer bulmuştur.

KAYNAKÇA

- 'Abdunnûr, C. (1984). *el-Mu'cemu'l-edebî*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- 'Anânî, M. Zekeriyya. (1999). *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî*. byy: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye.
- Abbûd, M. (2014). *Edebu'l-'Arab*. Kahire: Maṭba'atu Hindâvî.
- Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî, *ed-Devletu'l-'Usmâniyye devletun İslâmiyyetun mufterâ'aleyhâ*, (Kahire, Maṭba'atu Câmi'ati'l-Ḳâhire, 1980), 1/15-27.
- Abdurrahman el-Enşârî, *Tuhfetu'l-muhibbîn ve'l-aşhâb*, 265;
- Ahmet b. Ali İbn Hacer el-'Askalânî, *el-Mecme'u'l-muessis li'l-mu'cemi'l-mufehris*, thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlî, (Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1994), 4/471.
- Altundağ, Ş. (1988). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı*. Ankara, TTK. Basımevi.
- Aydın, M. (2006). Müveşşah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay.
- Bekir b. Abdillâh Ebû Zeyd, *Haşâişu Cezîrati'l-'Arab*, (Riyad, Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf, 1999), 17;
- Bozkurt, N., Küçükaşçı, M. Sabri. (2003). Medine. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay.
- Butrus b. Bûlus el-Bustânî, *Udebâu'l-'Arab fi'l-Endelus ve 'aşri'l-inbi'âs*, (Kahire, Dâru Nazîr 'Abbûd, ts.), 210-211;
- Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, thk. Şevkî Dayf, (Kâhire, Dâru'l-Hilâl, ts.).
- Dayf, Ş. (1984). *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî ('Aşru'd-duvel ve'l-İmârât)*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Demirayak, K. (2009). *Arap edebiyatı tarihi (Sadru'l-İslâm dönemi)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Demirayak, K. (2015). *Arap edebiyatı tarihi (Osmanlı dönemi)*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Ebu Bekir, A. *eş-Şi'ru'l-hadîs fi'l-Hicâz*. Byy: Dâru'l-Merîh, ts.
- Ebû Zeyd, B. b. Abdillâh. (1999). *Haşâişu cezîrati'l-'Arab*. Riyad: Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf.
- el-Bağdâdî, İ. Paşa. (1945). *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- el-Bağdâdî, İ. Paşa. (1955). *Hediyetu'l-'ârifîn*. İstanbul.
- el-Baytâr, A. (1991). *Hilyetu'l-beşer fi târihi'l-ḳarni's-sâlişi 'aşar*. thk. Muhammed Behçet el-Baytâr. 2. Baskı. Beyrut: Dâru Şâdır.
- el-Berâde î, A. b. Muhammed. (1972). *el-Medînetu'l-Munevvera 'abra't-târîhi'l-İslâmî*, Medine.
- el-Berr, A. Abdulhamit. (2000). *et-Tuhfetu'z-zekiyye fi feđâili'l-Medîne*. Mansûra: Dâru'l-Yaḳîn.
- el-Bustânî, B. b. Bûlus. *Udebâu'l-'Arab fi'l-Endelus ve 'aşri'l-inbi'âs*. Kahire: Dâru Nazîr 'Abbûd, ts.
- el-Cubûrî, K. Selmân. (2003). *Mu'cemu'l-udebâ*. thk. Muhammed Ali Cemmâz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- el-Cubûrî, K. Selmân. (2003). *Mu'cemu's-şu'arâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- el-Enşârî, A. b. Abdülkerim. (1970). *Tuhfetu'l-muhibbîn ve'l-aşhâb*. thk. Muhammed 'Arûsî el-Meṭavî. Tunus: el-Mektebetu'l-'Atîka.
- el-Hamevî, Y. b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut, Dâru's-Şâdır, ts.
- el-Hâşimî, A. (2016). *Mîzânu'z-zeheb fi şinâ'ati şî'ri'l-'Arab*. Kahire: Müessesetu Hindâvî.
- es-Semhûdî, A. b. Abdillâh Nûruddîn. (2001). *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri Muştafâ*, thk. Kâsım es-Sâmîrrâî, byy: Müessetu'l-Furḳân li't-Turâşi'l-İslâmî.

- eş-Şâhid, M. es-Seyyid. (2005). Muhammed b. Suud. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yay.
- eş-Şinnâvî, A. Muhammed. (1980). *ed-Devletu'l-'Usmâniyye devletun İslâmiyyetun mufterâ'aleyhâ*. Kahire: Maṭba'atu Câmî'ati'l-Kâhire.
- et-Teymûr, A. b. İsmail. (2003). *A'lâmu'l fikri'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-ḥadîs*. Kahire: Dâru'l-'Afâkı'l-'Arabîyye.
- ez-Zeydî, M. (2009). *el-'Aşru'l-'Usmânî*. Amman, Dâru Usâme.
- ez-Zeyyât, A. Hasan. *Târîhu edebi'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'n-Nehḍa, ts.
- ez-Zilevî, M. Emin. (1985). *Divan*. Thk. Muhammed el-Îd el-Haṭrâvî. Medine: Mektebetu Dâr-ı't-Turâş.
- ez-Ziriklî, H. b. Mahmûd. (2002). *el- A'lâm*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Fidan, İ. (2014). *Arap şairlerden İbn Nakîb ve şiiri*. Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Hâlid, N. (2007). *el-Edebu'l-'Arabî beyne 'aşrayn-i'l-Memlûkî ve'l-'Usmânî*. Gazze.
- Ḥarrâz, S. Recep. (1970). *ed-Devletu'l-'Usmâniyye ve şibhu cezîrati'l-'Arab*. Kahire.
<http://www.yildiztepe.com/boztepe/zile>. erişim. (18.12.2018).
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap vilâyetleri, Arabizm ve Arap milliyetçiliği. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 1.
- İbn Hacer el-'Askalânî, A. b. Ali. (1994). *el-Mecme'u'l-muessis li'l-mu'cemi'l-mufehris*. thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Haldûn, A. b. Muhammed. (1981). *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halil Şehhâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945), 1/491.
- Kâmil Selmân el-Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. Muhammed Ali Cemmâz, (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 5/149.
- Kehhâle, Ö. Rıza. (1986). *Mu'cemu muşannifi'l-kutubi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Muessesetu'r-risâle.
- Kehhâle, Ö. Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Küçükaşçı, M. Sabri. (2007). *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Küçüksarı, M. (2015). Osmanlı Dönemi Arap Şiirinde Taşîr. *Marife Dergisi*.
- Mahmûd Rızık Selîm, *el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuhû fi 'Aşri'l-Memâlîk ve'l-'Usmâniyyîn ve'l-'Aşri'l-Ḥadîs*, (Mısır, Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1957), 91-92;
- Mârûn 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab*, (Kahire, Maṭba'atu Hindâvî, 2014), 277-278;
- Maṭlûb, A. (2001). *Mu'cemu muştalahâti'n-naḥdi'l-'Arabîyyi'l-ḳadîm*. Beyrut: Mektebetu Lubnân.
- Mufid ez-Zeydî, *el-'Aşru'l-'Usmânî*, (Amman, Dâru Usâme, 2009), 173.
- Muhammed es-Seyyid eş-Şâhid, "Muhammed b. Suud" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV. Yay., 2005), 30/570-571;
- Muhammed Hüseyin, M. (1972). *Esâlibu's-sinâ'a fi şî'ri'l-jamr ve'l-esfâr*. 1. b. Dâru'n-Nehḍati'l-'Arabîyye, Beyrut.
- Osmanoğlu, A. Emin. (2004). *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.), 9/71.
- Sâmi, Ş. (1898). *Ḳâmûsu'l-a'lâm*. İstanbul: Maṭba'atü Mihrân.

- Selîm, M. Rızk. (1957). *el-Edebu'l-'Arabî ve târîhuhû fi 'aşri'l-Memâlik ve'l-'Usmâniyyîn ve'l'aşri'l-hadis*. Mısır: Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Suzan, Y. (2010). Arap şiirinde bir nazım türü: Muhammes. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. Kasım, Sayı 4.
- Şâkir, M. (2000). *et-Târîhu'l-İslâmî*. Byy: el-Mektebetu'l-İslâmî.
- Şemsettin Sâmi, *Ķâmûsu'l-a'lâm*, (İstanbul, Maṭba'atü Mihrân, 1898), 3/1931.
- Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî ('Aşru'd-Duvel ve'l-İmârât)*, (Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1984), 41;
- Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyânı*, (Ankara, TTK. Basımevi, 1988), 21.
- Tâhir, B. Mehmet. (1872). *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Tasa, M. (2007). *İbnu's-Semmân ve şiirleri*. Konya: Adal Ofset.
- Vollers, K. (1889). *Fihristu'l-kutubi'l-'Arabiyyeti'l-mahfûza bi'l-kutubhâne el-Hıdivî el-Mısrî*. Mısır.
- Yazarı meçhul. (1984). *Terâcim âyâni' Medîneti'l-Münevvera*. thk. Muhammed Tuncâ. Cidde: Dâru's-Şurûk.
- Yazıcı, H. (2001). 17. Asır Arap edebiyatının bir değerlendirmesi ve Hızır b. Muhammed el-'Âmâsî. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2.
- Zeydân, C. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*. thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, ts.